

10

Живојин Ђурић
Миша Стојадиновић
**Конституисање
српске државности
у XIX веку**
ДРУГИ ДЕО
2

ФОНДАЦИЈА
ЗА СРПСКИ
НАРОД И ДРЖАВУ

БЕСПЛАТАН ПРИМЕРАК
ISBN 978-86-81728-09-3

9 788681 728093

ФОНДАЦИЈА
ЗА СРПСКИ
НАРОД И ДРЖАВУ

ЖИВОЈИН ЂУРИЋ
МИША СТОЈАДИНОВИЋ
**КОНСТИГУИСАЊЕ
СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ
У XIX ВЕКУ**
ДРУГИ ДЕО / 2

**Конституисање
српске државности
у XIX веку
ДРУГИ ДЕО
2**

Приређивачи:
Др Живојин Ђурић, научни саветник
Др Миша Стојадиновић, виши научни сарадник

2021.

КОНСТИТУИСАЊЕ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ У XIX ВЕКУ

ПРВИ ДЕО

2

**ЖИВОЈИН ЂУРИЋ
МИША СТОЈАДИНОВИЋ**

ИЗДАЈЕ:

Фондација „За српски народ и државу“

ДИЗАЈН КОРИЦА И ПРИПРЕМА ЗА ШТАМПУ:

Горан Ратковић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА:

Катарина Пиштељић

ШТАМПА:

Бирограф, Београд

ТИРАЖ:

500 примерака

© Фондација „За српски народ и државу“, 2021.

ISBN 978-86-81728-09-3

Илустрација на насловној страни:

sr.wikipedia.org

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

342.534(497.11)*18

316.334.3(497.11)*18*

323(497.11)*18*

ЂУРИЋ, Живојин, 1954-

Конституисање српске државности у XIX веку. Део 2. Књ. 2 / приређивачи Живојин Ђурић, Миша Стојадиновић. -
Београд : Фондација „За српски народ и државу“, 2021 (Београд : Бирограф). - 60 стр. ; 20 cm

„Целокупан материјал ове брошуре представља адаптацију и прераду књиге „Рађање грађанске Србије“ аутора
Мирослава Ђорђевића и Живојина Ђурића у издању Института за политичке студије која је објављена 2002. године“ -->
Увод. - Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. [61-62].

ISBN 978-86-81728-09-3

1. Стојадиновић, Миша, 1983- [аутор]

а) Парламентаризам – Србија – 19в б) Политичке институције – Србија – 19в в) Србија – Политичке прилике – 19в

COBISS.SR-ID 31927561

Увод

5

**Политичке странке у Народној скупштини
и њихов однос према кнезу**

7

Уставно питање и слом радикализма

19

Уставна реформа и увођење парламентаризма

32

**Парламентарни систем и криза уставности
у Краљевини Србији**

39

Шира литература

61

Увод

Приказ развоја политичких и грађанских институција у овој брошури нема претензија на исцрпност и потпуност. У њој се приказују само поједине најзначајније етапе формирања политичких институција у XIX веку. Без обзира на изазове и капацитете тих институција, које можда нису биле изгрђене до краја, нити учвршћене у пракси, оне ипак представљају део историјске стварности и присутне су у политичким схватањима, тежњама и борбама за народну самоуправу и коначно ослобођење од турске власти. Концепција приказа развоја политичког живота у Србији у овом периоду оријентисана је пре свега на анализу суштинских, а не формалноправних елемената развоја политичких институција. Ова брошура даје систематичан приказ политичког и грађанског живота у Србији у XIX веку посматран кроз развој демократских модела организовања политичких институција које су обликовале нашу државу. Имајући у виду ограничен простор, није било могуће детаљно обухватити све значајне елементе за разумевање настанка политичких институција Србије у XIX веку, већ су дати само обриси, који ће читаоцима омогућити да се упознају једино с неким основама. За даљу и дубљу анализу треба консултовати литературу наведену на крају. Целокупан материјал ове брошуре представља

адаптацију и прераду књиге Рађање грађанске Србије аутора Мирослава Ђорђевић и Живојина Ђурића, у издању Института за политичке студије, која је објављена 2002. године. Овако скраћена верзија у најсажетијим цртама приказује системски развој политичких институција Кнежевине Србије са свим успонима и падовима које је тај развој пратио.

Текст ове брошуре посвећујемо драгом и уваженом професору др Мирославу Ђорђевићу у знак захвалности за његов научноистраживачки рад подређен изградњи и устројству српске државе у XIX веку.

Политичке странке у Народној скупштини и њихов однос према кнезу

Оснивање политичких странака и санкционисање њиховог рада законима о удружењима и зборовима, новим Законом о штампи и скупштинском праксом обележили су, формално и фактички, политички живот Србије. Оштри сукоби између политичких странака давали су посебну динамику раду Народне скупштине и њеном односу према кнезу.

У овом периоду заједничко иступање радикала и виделоваца (група бивших младоконзервативаца окупљених око политичког листа *Vigelo*, будућих напредњака) на изборима 1880. готово је збрисало Либералну странку.^[1] Међутим, политичке разлике у победничком изборном табору већ су на првом скупштинском заседању оштро диференцирале Радикалну странку^[2] и Напредну странку.^[3] Страначко прегруписавање у Народној скупштини изазвало је и нове политичке сукобе.

[1] Либерална странка је основана као удеоничарска дружина, тј. као Дружина за потпомагање српске књижевности 1881. године.

[2] Народна радикална странка је званично основана јануара 1881. године. Прва Главна скупштина странке била је 1882, када је за председника Главног одбора изабран Никола Пашић.

[3] Напредна странка је основана јануара 1881. године. Први председник је био Милан Пироћанац, а други Милутин Гарашанин.

После Берлинског конгреса и обавеза које је Србија преузела према Аустроугарској, дошло је до разилажења кнеза Милана Обреновића и председника Владе Јована Ристића у питањима спољне политике. Кнез Милан се одлучио на готово безусловно ослањање на Аустроугарску, док се Јован Ристић, либерал, с тиме није саглашавао. Криза Владе била је неизбежна, а могућности за нове комбинације ограничене.

Борбу која се водила против Ристићеве Владе (1878–1880) нису носили само радикали. Активни су били и виделовци, којима је припала и та заслуга да су у извесној мери стекли поверење кнеза Милана.

Преговори о образовању новог министарства били су тешки. Кнез Милан се консултовао са свим члановима конзервативне групе који су долазили у обзир за министарска места. Јован Маринковић, ранији председник конзервативне Владе (1873–1874) одбио је да предузме председништво министарства, али је и даље живо учествовао у консултовањима, првенствено са Чедомиром Мијатовићем и Милутином Гарашанином, који су се први безусловно ставили кнезу на располагање. Кнез Милан је изјавио да им оставља потпуно слободне руке да предложе своје колеге за владу и министра председника, као и поводом персоналних промена у администрацији и распуштања Народне скупштине. Инсистирао је само на томе да се образује министарство које би довело у ред трговински уговор са Аустроугарском и регулисало односе са овом суседном државом на начин који одговара његовим (кнежевим) намерама.

Несумњиво, политички програм младоконзервативаца и млађих либерала око листа Видело није много одговарао кнезу Милану, али му је још мање одговарао политички

програм радикала, који су радикални посланици већ много пута оцртали иступањима у скупштини. Међутим, у групи око Видела нашао је људе спремне да подрже његову нову политику према Аустроугарској, бар у смислу услова које им је пре образовања владе изнео. С друге стране, неодложност доношења одређених решења у спољној политици навела је кнеза Милана да тренутно новој влади препусти унутрашњу политику, а тиме и бриге које је она носила, јер се из редова виделоваца могла саставити влада, али не и Народна скупштина.

Либерална скупштина морала је да се распусти и да се распишу нови избори. На новим изборима либерали нису могли да победе без споразума с радикалима, а такав споразум је био мач са две оштрице.

Влада Милана Пироћанца (1880–1883), када је распустила скупштину и расписала нове изборе, морала је да направи изборни споразум с радикалима, што је значило давање одређених уступака у унутрашњој политици. Радикали су их прихватили и подржали програм новог политичког законодавства (слободу штампе, збора и удруживања), као и покретање поступка за промену Устава. Али за све остало, на шта се влада обавезала кнезу Милану, нису знали, нити су хтели да знају.

Радикали, полазећи од свог програма успостављања политичких слобода и самоуправе, борећи се за одређене друштвене интересе, били су далеко од виделоваца по свом друштвеном програму, али је борба против владе либерала, борба за слободне изборе и слободоумније политичко законодавство, могла привремено да се прихвати као заједничка ствар. Одатле заједничко иступање виделоваца и радикала против либералне владе, а после њеног пада и на скупштинским изборима.

Скупштина, произашла из избора у јесен 1880, на којима су либерали поражени, показивала је снагу опозиције према бившој влади либерала. Кога је та опозиција стварно представљала, у којој мери виделовце, а у којој мери радикале, и на коју ће се страну окренути „безимени“, била су отворена питања. Није било спора приликом доношења слободоумнијих политичких закона, они ће бити редом изгласани, претежно акламацијом, али се скупштина убрзо поделила поводом многих важних питања, за шта је предзнак било посебно организовање радикала.

Јануара 1881. радикали формирају свој посланички клуб и покрећу свој политички орган, часопис *Самоујраву*. Тада и виделовци формирају свој посланички клуб, узимајући назив Напредна странка. Под притиском Владе, која је у њиховим рукама, не прилазе им не само многи дотада „безимени“ већ и многи потписници радикалског програма. Мада се то тумачило попуштањем радикала – да се не би изазвала криза нове владе – ипак ће, бар у овом скупштинском периоду, Влада задржати ону посланичку већину коју је саставила управо приликом оснивања клуба Напредне странке.

Поступке напредњачке владе не треба ценити само са гледишта странке, тј. у односу на њен програм, већ и са гледишта стварне, затечене ситуације. Многе је обавезе наследила од либералне владе, која је представљала Србију на Берлинском конгресу, као и у нагађањима с Аустријом. С друге стране, и само поверавање Владе виделовцима кнез Милан је везао за одређене услове, који нису остали једини; он је наставио да врши притисак, што је све више онемогућавало напредњацима да нађу бар неку равнотежу између свог програма и практичне политике.

Када је нова влада прихватила затечене обавезе и одређене услове кнеза Милана, олако их је схватила као неопходност

прелазног стања, до остварења свог програма уставне реформе. Надала се новом односу снага у дводомном народном представништву, које је желела да уведе уставом.

Кнез Милан Обреновић је такође имао одређене намере с напредњацима, а резултат његове упорности било је да је и Владу и Напредну странку све више упрезао у остварење својих планова. Раскорак је био тако очигледан да је изазивао честе кризе у односима странке и Владе, као и у кругу саме Владе. Неки од министара подржавали су кнеза Милана, остављајући по страни програм странке, други су, на челу са председником Владе Миланом Пироћанцем, били нестрпљиви да се испуни програм странке. Сукоби су били неизбежни, па је готово сваки нови захтев Двора пратила или оставка председника владе или криза владе.

Владиним предлогом скупштине, који је ова прихватила, формално је покренуто уставно питање. Предлог је садржао само два члана формалног значаја. Када је покренула уставно питање, Влада је имала програм уставне реформе, али је с обзиром на политичке снаге у земљи, то значило његово отварање у ширем смислу. Радикали, нарочито касније, неће изостајати у иницијативама.

Влада је уз предлог дала и своје образложење побуда из којих је поднела предлог, али оне нису биле предмет дебате у скупштини. У штампи је било полемике о начину на који је покренуто уставно питање, али то неће имати већи значај. Напредњаци су у завијеној форми, излажући побуде, изнели и неке своје погледе.

Главна тачка намераване реформе била је промена у саставу посланичког дома, укидање ограничења којима је из скупштине искључена интелигенција и укидање кнежевог права (члан 45. Устава) на именоване једне четвртине

посланика, с тим да се уведу кандидатске листе. Осим тога, било је предвиђено проширење надлежности Државног савета и његов преображај у тело које врши сталан утицај на законодавне активности.

Кнез Милан је био придобијен за промену Устава. Пре свега, он није волео да буде везан за Устав који је донело Намесништво. Даље, сматрао је за штетну прерогативу суверене власти право наименовања владиних посланика; сматрао је да се применом система владиних листа, када је владина партија добро организована, може осигурати, истина мање непосредан, али такође ефикасан и, у сваком случају, природнији утицај на изборни резултат.

После скупштинских избора од 30. новембра 1880, кнез Милан разрађује своје мисли о скупштини и даљем програму реформи. Скупштина се, према његовом мишљењу, не састоји „од лоших елемената“, али се једна скупштина као ова, с претежно сељачком већином, не може сагласити са одобравањем новчаних издатака. Посланици су придобијени за реформу у администрацији, за реорганизацију војске, али чим се проговори о повећању пореза, о томе неће апсолутно ништа да чују. „Са скупштином састављеном од таквих елемената не може се владати.“

На заседању скупштине, кнезу је било важно само да се изгласају три предлога: Бонтуова железничка конвенција, трговински уговор са Аустроугарском, ако на време буде састављен, и уставна реформа. Реорганизација управе и судства, заједно са одговарајућим повећањем чиновничких плата, као и нова организација војске били су предмети чије се решавање могло одложити за шест месеци. Кнез је сматрао да ови предлози, који сада не могу да се спроведу из финансијских разлога, морају да се оставе за идну обичну скупштину.

Кнез Милан и напредњачка Влада, од 1880. до 1883, хтели су да давањем извесних унутрашњих слобода откупе своју спољну политику и припреме се за нове политичке потезе. Али ако је то било довољно да се сруше либерали са власти, није било довољно да се обуздају радикали, који су политичке слободе тражили управо ради борбе за свој програм, а то је значило и борбу против владине политике.

Осуда владине спољне политике дошла је врло брзо, а утолико је теже падала, што су у новим условима слободе штампе многе појаве могле оштро да се жигосу. Најтеже је ипак било то што су се кнез и Влада, већ оптерећени тешкоћама, упустили у нове комбинације, као што је био случај са уговором о грађењу железнице са Бонтуовом Генералном унијом.

На скупштинском заседању 1880/1881. године, упркос критици Бонтуовог уговора и трговинске конвенције са Аустроугарском, радикалски посланици нису искористили могућност да својим изласком из скупштине паралишу њен рад, остављајући је без кворума за решавање. Међутим, својим ставовима су већ јасно ставили до знања да ће бити снажна и непомирљива опозиција Влади.

У јесен 1881. већ се осећало да је Народна радикална странка постала фактор, који може озбиљно да пољуља положај Владе. Један извештај оцртава ситуацију следећим речима: „Необузданост више нових листова првенствено је допринела томе да је радикални дух у појединим слојевима народа оживео, тако да су се редови радикалне фракције пре умножили него умањили“, а може се очекивати да ће на предстојећим допунским изборима радикали добити још неколико места у скупштини. Влада, са своје стране, још није намеравала да против радикалног покрета иступи таквим средствима као што је ограничење слободе штампе;

хтела је да се према радикалима држи у строго законским оквирима, али да мотри на њих и учињене преступе законски кажњава.

Разлози пораста радикалне опозиције били су дубљи и сложенији, а испољавања врло широка. То је показао и сукоб који се на почетку новог скупштинског заседања, у јануару 1882, јавио већ поводом адресе. Радикали су били искључени из одбора за састављање адресе, али им то није сметало да саставе сопствени нацрт адресе, у коме су оштрим изразима напали целокупну владину унутрашњу и спољну политику.

Сукоби радикала и напредњака у скупштини заоштрили су односе у тој мери да су радикалски посланици иступили из скупштине, надајући се да ће својим притиском изнудити њено распуштање и расписивање нових избора. Међутим, Влада је расписала само допунске изборе, који су поново дали мандате радикалским посланицима. На поновним допунским изборима, са истим резултатом, Влада је протурила „двогласце“, своје кандидате, и рад је започела „двогласачка скупштина“, што је у политичком смислу представљало врхунац изигравања скупштинског живота. Уједно, сви ти сукоби су погоршали политичку ситуацију у земљи. Након заоштравања скупштинске кризе очекивало се иступање радикалских посланика из Народне скупштине.

Кнез Милан Обреновић се није трудио да ублажи сукоб напредњака и радикала, нити да посредује у изналажењу компромиса. Сматрао је да ће, уколико брже дође до раскида, чвршће везати напредњаке за своју намеру да ојача лични режим. Радикалску опозицију у скупштини већ је осећао као опозицију сопственој политици, коју је наметао Влади. Скупштинској депутацији која му је предала адресу изјавио

је да опозиција гура земљу у пропаст на пољу спољашње и унутрашње политике, и позивао је напредњачке посланике на јединство којим ће сломити опозицију; радикалне посланике није имао намеру да задржава ако буду хтели да изађу из скупштине. Очигледно је било да кнез Милан жели иступање радикала из скупштине и да је томе хтео да допринесе и својим нападом на њих. Да ли је већ тада желео да добије повод за распуштање скупштине или за делимични поновни избор положених мандата није било извесно.

Владу, изложену нападима радикала, угрожену закулисним комбинацијама либерала, потресала је и унутрашња неслога. У тешкој ситуацији која је настала, Пироћанац и Гарашанин желели су да се повуку, што би значило и пад целог кабинета. Кнез Милан није хтео да чује за оставку кабинета, већ је тражио одлагање скупштине. Министри за то нису имали храбрости и скупштина је наставила рад.

Скупштинска борба радикала и напредњака прерасла је на крају у сукоб Радикалне странке и кнеза Милана Обреновића. Међутим, у том периоду је извршена и значајна промена у Уставу, јер је 22. фебруара 1882. Кнежевина Србија проглашена за краљевину, а кнез Милан за краља, првог после кадровског пораза.

Принуђена да повуче оставку, Влада је 1882. године, проглашењем Србије за краљевину, хтела да изазове одушевљење у земљи и ублажи дејство евентуалне оставке радикалских посланика. Ако би радикали иступили из скупштине или се уздржали од гласања, предвиђено је да се распусти скупштина и сазове Велика народна скупштина. Радикали нису правили сметње, али проглашење краљевине није могло да ослаби утисак Бонтуове афере и штете која је настала за Србију. Када на своје интерпелације радикалска

опозиција није добила одговор, 50 посланика опозиције поднело је оставке образлажући их жељом да народу створи „прилику да новим изборима да изрази своје мишљењу у овом питању, а владаоцу, да се увери о правом расположењу народа“.

Скупштина је била онеспособљена за рад. Бојећи се нових скупштинских избора, напредњачко председништво скупштине, у споразуму са Владом, протумачило је да оставке које се дају ради опструкције скупштина не мора да уважи, већ може места тих посланика да огласи за упражњена и позове Владу да распише накнадне изборе.

Састанак скупштине заказан је за 21. мај 1882. године. Тога дана су посланици били у Београду, али нису сви били у скупштини. Ниједан од посланика опозиције, ни поново изабрани радикали, ни либерали којима нису уважене оставке, нису хтели да дођу у скупштину и предају своја пуномоћја. Поновна оставка радикалских посланика била је нови пораз Владе. Пироћанац је опет поднео оставку Владе, али је краљ није примио. На бурној седници изјаснио се против оставке и посланички напредњачки клуб, па су посланици чак претили да ће Пироћанца, ако одступи, избацити из странке. Влада је поново повукла оставку.

Уместо оставке, распуштања скупштине и нових избора или бар нових покушаја компромиса, Влада је расписала поновне допунске изборе за 31. мај 1882, мада се повољнији резултат није могао очекивати, па ни повољнији услови за решавање ситуације. Од допунских избора 31. маја до поновног заседања скупштине, 6. јуна 1882, на којем је извршена верификација мандата, одиграли су се крупни догађаји у односима између Владе и краља Милана у одређивању даље владине политике. Неопходно је било пречистити питање на доношење каквих мера је Влада

спремна уколико односи, које су изазвали њени поступци и упорно спровођење противуставне скупштинске игре, наставе да се заштравају. Без решења тог питања влада није могла ни да приступи даљем скупштинском раду, нити да изађе из кризе у којој се нашла одмах после избора од 31. маја 1882. године.

Стварање „двогласачке скупштине“ није могло да реши политичку кризу, нити да учврсти положај Владе. Очекивало се да Пироћанчев кабинет поново поднесе оставку. Било је у изгледу да краљ повери Гарашанину састав кабинета, у коме би остао и Мијатовић. Краљ је намеравао да пружи отпор радикалима, који су хтели да изнуде опште изборе. Међутим, од промене владе ни овога пута није било ништа, али се појавило нешто ново у начину на који је решена криза, а то је заједничка одлука краља и Владе да се пружи оштар отпор радикалима. Краљ је имао намеру да предузме енергичне мере против радикала и сваки евентуални отпор силом сломи. Придружујући се краљу Милану у његовој непопустљивости, Влада је с даљим заштравањем ситуације морала да очекује отворени отпор и немире. Пироћанац се бојао немира и сумњао је у могућност одржавања реда постојећим средствима. Сматрао је да је војска недовољно поуздана ако би дошло до тога да треба пуцати.

До јесени 1882. године краљ Милан није имао никакав оправдан повод за употребу силе. Нису избили немири који су се очекивали у Ужицу и Београду у време „двогласачке скупштине“. Нов повод за бојазан од немира била је тзв. радикалска скупштина, збор представника Радикалне странке у Крагујевцу, крајем јула 1882. године. Узнемирена, Влада је замолила краља Милана да одложи свој пут у иностранство. У Крагујевац је упућен министар војни, генерал Николић, тобож ради инспекције тамошњег

арсенала, а крагујевачки гарнизон је појачан једним батаљоном пешадије. Али збор је прошао у потпуном миру. У јесен, 11. октобра 1882, догодио се атентат Илке Марковић на краља Милана. Тај неуспели атак на његов живот био је краљу један од првих повода да тражи могућност да практично рашчисти ситуацију, стављањем Радикалне странке и радикалских присталица ван закона. Као и у каснијим случајевима, све до Тимочке буне у јесен 1883. године, главни циљ истраге није било истраживање истине, већ – како се то онда звало – „стварање кривице“, да би се имао формални, „законски“ повод за обрачун.

Краљ Милан је упорно настојао да се успостави коалиција напредњака и либерала. Разговарао је са Јованом Ристићем и Радивојем Милојковићем, али без успеха. Ристић није хтео измирење с напредњацима, а Пироћанац је понудио оставку кабинета већ због саме чињенице да је краљ примио либералне прваке на аудијенцију. Краљ није одустајао од комбинације с коалицијом, али је, осећајући критичност ситуације, био спреман да у случају њеног неуспеха опет прихвати помисао о државном удару, јер је време пролазило у бесплодним преговорима.

Неуспех коалиције значио је да ће остати Пироћанчев кабинет, али се није очекивало да се он дуго одржи. Пироћанац је стално тражио прилику да се повуче. Сатаквим министарством, чији је останак био „излаз из последње кризе али није значио и њено решење“, краљу Милану је било тешко да спроведе државни удар, али од те мисли није одустајао, јер није могао да сагледа друго решење. Сматрало се да ни напредњачка партија ни Ристићев кабинет нису у стању да на новим изборима добију већину способну за владање, и да ће на идућој скупштини радикали имати премоћ.

Уставно питање и слом радикализма

Развитак уставног питања и сукоби о начину његовог решавања, који су претходили кризи радикализма и његовом слому, нису били само временски него и суштински. Ставови Народне радикалне странке, чак и у компромисним одредбама Нацрта устава из 1883, указивали су на намеру рушења постојећег државног система. Ако Радикална странка није била способна да га сруши, режим се показао способним да нанесе одлучујући удар радикализму.

Сложеност уставног питања појачавала су различита гледишта на главне факторе уставности краља Милана Обреновића, с једне стране, и политичких странака, с друге стране. Напредњаци су имали свој програм, радикали нису изостали са својим нацртом. Закључењем Народне скупштине скинута је једна брига, али се отварао друга, још већа – за какву скупштину расписати изборе у јесен 1883. године. Влада је хтела да се сазове Велика скупштина. Краљ је веровао да није опортуно радити на промени Устава док време не изгледа супротности, али су министри сматрали да су чашћу обавезни да спроведу уставну промену, јер су је два пута поднели скупштини на изгласавање.

Међутим, многимима је било јасно да краљ узмиче јер се плаши уставотворне скупштине. Чак и када би се сложио са кабинетом о предлогу, што још није био случај, остало је без одговора питање шта треба радити ако се не успе на Великој скупштини. Треба ли тада октроисати нови устав, дакле извршити државни удар? Јер краљ није хтео да се изложи опасности одбијања. Предвидео је могућност да у случају неуспеха пред Великом скупштином прибегне драстичним мерама. Ако оне не успеју, морао би да абдицира.

Уставно питање се крајем маја 1883. године нашло и на седници Министарског савета, одржаној под краљевим председништвом. Судар опречних мишљења био је врло јак. Пироћанац и Гарашанин подржавали су жустро своју замисао о сазивању конституанте, и чак су предочили краљу да ће од тога правити питање кабинета. Новаковић је подржавао њихово гледиште. Краљ је упорно био против уставотворне скупштине, али је сматрао да није погодан моменат да се ма шта ризикује. Навео је многе разлоге унутрашње и спољне природе да би доказао колико се тога ставља на коцку врењем у које би земљу довели општи избори. Најзад, морало се поставити и питање шта се, у ствари, хоће уставним променама. Тада су се, као што се могло очекивати, најзад открили стварни погледи краља Милана и Владе на уставно питање, и показало се да је њихов сукоб заоштравао уставну кризу.

Почетком јула 1883. Пироћанац је организовао посебне састанке министара из Напредне странке (М. Гарашанина, Ч. Мијатовића, Д. Радовића, С. Новаковића) са задатком да утврде нацрт устава. Нацрт је завршен у првој половини јула. Истовремено, Пироћанац је своја гледишта изложио у штампи, што је дало навода гласовима о сазиву Велике скупштине. Они су били преурањени, јер је краљ безусловно хтео сазивање обичне скупштине. Министарство је преко

својих главних напредњачких представника, Пироћанца, Гарашанина и Новаковића, заступало гледиште да би, пошто је на уставни начин два пута изгласана нужност уставне реформе, било „неуставно и недостојно за Напредну странку да одступи од програма који је земљи изложила пре две године“. Али, с друге стране, она је ка уставној реформи по сваку цену ишла са својим програмом.

На краља је напредњачки Нацрт устава оставио неповољан утисак. Чак је налазио да су предлози радикални и видео је у њима тежњу да се ауторитет круне потисне на нижи ниво. „Нацрт је тако састављен, као да се имало у виду да ће странка доспети у опозицију, а не да ће и даље остати на влади.“ Краљ је критиковао поједине чланове Нацрта устава и сматрао да готово ништа није прихватљиво. Највећи отпор је показао према увођењу још једног дома у представнички систем. Тврдио је да је немогуће у Србији, где нема ни племства ни великих поседника, ни велике индустрије, наћи слој људи из којег би се с правом могли да узимају сенатори. Оба би дома била састављена из истих елемената.

Разумљиво је што је напредњачки Нацрт устава изгледао краљу неприхватљиво, утолико пре што је живео у уверењу да га Устав, који је Ристић разрадио за време његовог малолетства, не обавезује. Намесништво није имало право да мења Устав. Стога је краљ веровао да у погодном моменту може да каже да га Устав из 1869, настао без његовог учешћа, не везује. Али ако сада сам предложи земљи нови устав, мораће да га се придржава. Напредњачки устав није за то био погодан. Радикалски Нацрт устава, мада није био коначан, био је потпун и обухватао је читаву уставну материју, прилично детаљно, несумњиво стога што је хтео да о свим важнијим питањима обезбеди уставне гаранције. То му даје посебну важност, али простор не дозвољава да се

овде у целини размотри, већ само у најважнијим цртама, које су уједно и основа за праћење каснијих уставних остварења и даљег развоја политике Радикалне странке поводом уставног питања.

У Уставу се међу правима српских грађана истичу њихова једнакост, праводоговора и удруживања, заштита од повреде грађанских и политичких права. Српски грађани могу склопити разне дружине или удружења како за политичке и економске, тако и за хумане, човечанске циљеве уопште. Овим одредбама Устава свим српским гађанима гарантује се право збора, договора и удружења. Посебан значај имале су одредбе о војсци с обзиром на укидање народне војске, које је било у току, заједно с припремама за разоружање народа. Нацрт устава инсистира на народном карактеру војске и њеном стављању под контролу Народне скупштине. Одредбе о Народној скупштини предвиђају многе битне измене у односу на Устав из 1869. године. Најпре се говори о изборним принципима и обавезама посланика према бирачима. Да не би изборни закон и закон о пословном реду били посредно средство да се скупштинска права ограниче, предвиђа се да ове законе изради иста скупштина која ће израдити и устав. Законодавна права скупштине су ојачана у тој мери да је укинута апсолутни вето владаоца. Наредбе за извршење закона издаје на своју одговорност министар, у чију струку закон спада.

Сазивање и рад Народне скупштине такође добијају нове уставне гаранције. Краљ има право да Малу народну скупштину распусти или одложи, али не два пута узастопце. Влада мора сваки нови предмет да објави у званичним новинама, најмање месец дана пре састанка скупштине. Скупштини мора да присуствује најмање три четвртине чланова од целокупног броја посланика. За пуноважно скупштинско решење изискује се да је за предлог гласала

најмање половина присутних чланова и један више. Одредбе о Великој народној скупштини посебно су значајне за даље решавање уставног питања, јер сазивање Велике народне скупштине више не зависи од владине политике о уставном питању. Њено сазивање је периодично, и она непосредно узима у разматрање најважнија уставна и законодавна питања. Уставни нацрт не предвиђа само одговорност министара за кривична дела, већ и политичку одговорност. Одговорност чиновника такође је утврђена уставним одредбама.

Политичка криза о уставном питању се и овога пута одложила привидним компромисом. Раније, 9. маја 1883, закључена је Конвенција о железничким везама између Аустроугарске, Турске, Бугарске и Србије, чију је ратификацију требало извршити до 1. октобра исте године. Краљ је у томе видео погодан изговор да се, уместо велике, сазове обична скупштина. После дуже дебате, Влада се сагласила да се због Конвенције сазове обична скупштина, али је Пироћанац покушао да спасе своју угрожену позицију и предложио је краљу да се заједно са указом о сазивању обичне скупштине објави и указ о сазивању велике скупштине два месеца касније.

Бојећи се да не буде стављен пред свршен чин, јер би у року од два месеца морао да прими било какав пројекат уставне реформе, краљ је одбацио овај захтев, али је, да би министарство задржао од оставке, својим „у ситним стварима инвентивним духом“ нашао други излаз. Предложио је својим министрима да у указу о сазивању скупштине образложе потребу обичне скупштине, али истовремено нагласе да и даље чврсто заговарају уставне промене и да ће, по закључењу ванредног заседања обичне скупштине, предложити сазив велике скупштине. Крајем јула 1883. били су актуелни сукоби напредњачког

министарства и краља Милана поводом уставног питања и донета је коначна одлука да се у јесен 1883. обаве избори за обичну скупштину. Тада Нацрт устава Главног одбора Радикалне странке још није био познат Влади, па није ни могао да утиче на њену одлуку. Влада није, дакле, одложила уставно питање због Нацрта устава Радикалне странке, већ због краљевог противљења њеном сопственом Нацрту устава и сазивању уставотворне скупштине.

Почетком августа 1883. решено је да се уместо избора за велику скупштину обаве избори за обичну скупштину. Краљ је као повод искористио потребу да се српска железница веже за железнице суседних држава. Како су „пуномоћства прошле Народне скупштине истекла“, Влада 5. августа 1883. формално предлаже краљу да распише изборе за редовну скупштину, која би се састала само у једној ванредној сесији, искључиво за претрес међународног уговора о железницама. Краљ је истог дана када је од Владе добио предлог о сазиву скупштине потписао указ да се избори одрже 7. септембра 1883. и да се Народна скупштина ванредно састане 15. септембра. Међутим, 7. августа је краљ отпутовао, остављајући претходно указ, који се по овлашћењима датим влади разликовао од ранијих. Министарски савет је био овлашћен да врши краљевску власт у пуном обиму, са изузетком права помиловања, доделе одликовања, именовања министара и државних саветника и унапређења у војсци. Тиме су добијена шири овлашћења него у ранијим случајевима. Влада је чак, у случају потребе, могла да прогласи опсадно стање.

Напредњаци нису имали никакав привлачан програм; уставна реформа коју су формално обећавали својим садржајем није могла да одушеви шире масе, против које је и била уперена његова главна новина – дводомни систем. Међутим, мање су агитовали својим врлинама,

а више нападима на радикале, посебно од момента када је радикалски Нацрт устава, иначе партијска тајна, непажњом једног од чланова месног одбора дошао у руке напредњацима и био објављен у *Vogelu*. Избори су донели радикалима неоспорну победу. Краљ је у иностранству сазнао за победу радикала. С пута се вратио с нескривеном намером да се са њима обрачуна. Када је стигао, 19. септембра 1883, на Сави га је, осим Владе, сачекала и цела новоизабрана Народна скупштина. Краљ је отпоздравио министрима, а поред посланика је прошао без иједне речи.

После консултација у Двору, 21. септембра 1883, напредњачка Влада на челу са Миланом С. Пироћанцем поднела је оставку, али је тај поступак приказала као последицу сопствених политичких начела. У мотивацији оставке, која је објављена у штампи, Влада истиче: „свакоме је у земљи могло бити јасно, да избори за скупштину имају да покажу у колико народ дели владино уверење о неодложности промене устава и у колико одобрава поменуто гледиште, за које је влада свој опстанак везала. Према раније овако јасно обележеном програму, влада налази да је у праву да сматра да су се и бирачи 7. септембра изјаснили против програма о промени устава, са којим се влада идентификовала. Не могући напустити свој политички програм, кабинет подноси оставку“.

Тимочка буна, са својим поводима, развитком и сломом, без обзира на то колико је одрицана веза Народне радикалне странке с њом, била је израз нарастања противречности у њеним редовима. Последице буне јасно су показале да странка није могла да поштује до краја свој програм. Тај се програм показао погодан да пробуди народне снаге и уздигне странку, али када је пред њу стављен задатак да се у име свог програма крајњим средствима обрачуна с режимом, доживела је слом.

Наиме, пред одлазак из Београда, истакнути радикалски посланици из појединих округа одржали су конференцију, на којој су расправљали о насталој ситуацији. Било им је јасно да се спрема неко ново насиље, али нису могли доћи до заједничких оцена и једнодушних закључака. Никола Пашић, председник главног одбора, посебно је истакао да краљ Милан не жели споразум с радикалима, да је најурио њихове посланике. Радикалски посланици су увидели да краљ Милан настоји да изазове сукоб с народом, али нису могли да сагледају све последице народне буне.

Уместо да су, гледајући отворено на ситуацију и на оно што се спрема, организовали снаге, закључено је нешто друго: да се 1. новембра 1883. у целој земљи одрже срески и градски зборови Народне радикалне странке, на којима ће се донети резолуција о промени устава. Резолуцију ће потписати сви чланови Радикалне странке, и у форми петиције послати краљу Милану. Када је овим предлогом отклоњен предлог Пере Тодоровића о стварању организације за отпор, „лакнуло је свима“, записао је Раша Милошевић, али то није могло ништа да промени.

Краљ Милан је већ знао шта радикали хоће својим нацртом устава и какав је њихов програм. Због тога је и растурио Народну скупштину. Подсећати га поново на Устав, значило би изазвати га још више. Осим тога, предвидети за акцију тако далеки рок, 1. новембар, у ситуацији у којој су се догађаји низали један за другим, значило је пропустити одлучујуће тренутке. Мада је знало каква је ситуација и шта народу прети, вођство Народне радикалне странке није се организовало за борбу, нити за одбрану народа ако буде изазван на борбу. С друге стране, радикалска штампа није престајала да подржава народно незадовољство и да њиме посредно и непосредно прети Влади.

Укратко, ни Народна радикална странка није себи отворено одговорила на питање шта ће бити ако народ загази у буну. Најбољи доказ за то је чињеница да је, у време када су горње речи објављене у *Самоуправи*, народни отпор већ улазио у своју прву фазу, а власти већ реаговале, пре него што су радикалско вођство и Самоуправа уопште знали шта се у народу догађа. Народна радикална странка, која није донела јасан план о свом деловању у насталој критичној политичкој ситуацији, подстицала је и даље незадовољство у народу као да су манифестације народног незадовољства биле довољне да натерају режим на повлачење. Међутим, то је практично било даље изазивање режима, који је објективно већ био упућен на насилничке мере и само је чекао погодан тренутак да их примени.

Увођење у живот новог Закона о уређењу војске изискивало је да се изврши ревизија свих војних обвезника од 21 године до 50 година, који су због тога морали лично да се јаве комисијама у одређеним местима где су оне радиле. С обзиром на то да се вршила замена наоружања, сви обвезници дотадашње народне војске морали су да донесу оружје и оружни прибор и предају га. Али ново оружје нису добијали, оно се чувало у магацинима. То је, практично, значило одузимање оружја од народа. Народ је нерадо очекивао позив власти да преда оружје. Народна радикална странка је оштро иступила, у лето 1883, када се то питање први пут поставило. Самоуправа је направила упоређење са одузимањем оружја од народа какво су некада предузимали Турци, а које је довело до устанка.

Одузимање оружја требало је да почне још у лето 1883. године, али га је Влада одложила бојећи се немира. Међутим, када се оно у још тежој политичкој ситуацији предузимало, отпор се још пре могао очекивати. Није

онда далека помисао да су власти хтеле да изазову народ да би насилним мерама угушиле сваки његов даљи отпор. У сваком случају, поступци власти у источној Србији, када је разоружавање започело, показују да се оне нису трудиле да смире народ. У званичним актима о Тимочкој буни искључиво се говори о непослушности народа, али има података да су саме власти изазвале сељаке који су већ предали оружје, претећи им и псујући их.

Отпор који се јавио у појединим селима вероватно није био манифестација народног незадовољства коју су очекивали истакнути радикали када су после распуштања скупштине одржали конференцију у Београду и намеравали да за 1. новембар 1883. организују масовне протестне зборове. Када су ухапшени чланови Главног одбора Народне радикалне странке одговарали пред преким судом, одрицали су везу са овим догађајима и свој утицај на њих.

Почетак буне у јесен 1883. у Бољевачком срезу дао је повода да се касније, приликом суђења радикалским вођима, укаже на непосредну везу између буне и намера Главног одбора Радикалне странке. Због нереда је у Криви Вир, 15. октобра 1883, стигао ескадрон војске, а 16. октобра и двадесетак „сејмена“. Војна комисија је наставила рад и 18. октобра су сељаци општине Валакоње предали оружје, које је смештено у бољевачку читаоницу. Али тада су Добросав Петровић, трговац, и два бољевачка учитеља, назвали сељаке „женама и стринама“ што су предали оружје и навели их да га поново узму. У Кривом Виру се, због присуства ескадрона и „сејмена“, ситуација заоштрила и 20. октобра 1883. окупило се више од 500 наоружаних сељака. Командант Честобродичког одреда, који је био у пролазу, да би се избегло крвопролиће, наредио је да чувари положе оружје, и одмах је кренуо са ескадром,

„чуварима“, и војном комисијом за Бољевац. Исте ноћи је срески начелник са државним новцем напустио Бољевац.

У току буне у Бољевачком срезу није било формирано јединствено вођство, а ни одбор сличан оном какав ће се формирати у Бањи. Стога није било ни тела које је одређивало правац и политички програм буне. Покрет у Бољевачком срезу израстао је већ 21. октобра 1883. у отворену буну и припрему за оружани сукоб ако дође до напада војске. За то време у Бањском и Сврљишком срезу такође се јавио отпор предаји оружја. С обзиром на то да се побуна ширила, Влада је приступила енергичним мерама. Дана 21. октобра 1883. проглашено је ванредно стање у Црноречком округу, донет је Закон о преком суду, за чијег је председника именован Драгомир Рајовић. Генерал Тихомиљ Николић именован је за команданта војске са задатком да поврати ред у Црноречки округ. Објављивање ванредних владиних мера унело је ново огорчење међу бољевачке побуњенике, јер су то доживели као даљи напад на народ и народна права.

Народна радикална странка као целина није учествовала у буни – није је припремала ни организовала, нити је устала у њену одбрану. Месни радикалски одбори, под притиском побуњеног народа, улазили су у буну, али без довољне оријентације, делујући под притиском догађаја и личних склоности. Радикали на побуњеном подручју, који нису били расположени за ширење оружаног обрачуна, радије су на манифестације народног отпора гледали као на чин који је сам по себи требало да изврши притисак, нарочито на краља, да се остваре ранији радикалски захтеви. Утолико пре што су поткрепљени и указивањем народног поверења, израженог на септембарским изборима 1883, на којима су радикали добили већину. Тако политички моменат преовлађује, потискујући оружану борбу народа.

Одсуство јединствене организације довело је до тога да су се поједини срезови спонтано подигли на устанак, чиме је изгубљена предност једновременог и јединственог устанка. У Бољевачком срезу преузета је власт 21. октобра, у Бањском 5. октобра, у Књажевачком 26. октобра. Најзад, у Моравском срезу Округа алексиначког буна је избила 31. октобра, а у Алексинцу је власт преузета 1. новембра 1883. дакле у време када је буна већ свуда била сломљена.

Посебан разлог за одсуство јединства биле су друштвене противречности на побуњеним подручјима. Богата чаршија и њено грађанство, која је радикализму пришла у жељи за влашћу, није имала исте циљеве као и сиромашне сељачке масе, које су у радикализму виделе борбу против ненародне власти па и борбу против таквог система власти уопште, а за народну самоуправу. Народна радикална странка је већ тада у својим оквирима имала различите елементе, који нису могли ићи ка јединственим политичким циљевима. Слом буне је појачао разлике у Народној радикалној странци у тој мери да је каснији развитак све мање омогућавао компромисе у самој странци, у којој се јављају исте противречности које су постојале и у друштву. У настојањима да дође на власт морала је да се бори против оних својих поборника из ранијег доба, који су ишли до тога да у радикализму виде отпор свакој власти, у доследној борби за суверена права народа.

Тимочка буна је имала још једну политичку последицу – на дуже време је одложила решавање уставног питања. Наравно, то је чињеница без обзира на то како се тумачио стварни разлог његовог одлагања. О тим тумачењима било је доста речи на скупштинском заседању 1885. године. Ранија напредњачка Влада Милана Пироћанца протумачила је неуспех на изборима 1883. као акт против њене уставне реформе. Нова напредњачка Влада Милутина Гарашанина,

формирана 7. фебруара 1884, за одлагање уставног питања окривила је Тимочку буну. Али то политичко питање имало је свој континуитет, на који је подсетила и дебата вођена у скупштини 1885. године.

Ранија влада Напредне странке, под председништвом Милана Пироћанца, у складу са својим политичким програмом, а у смислу уставних одредаба, поднела је предлог за промену устава на два узастопна састанка Народне скупштине, 1881. и 1882. године. Пошто је предлог оба пута усвојен, очекивало се да се у наредном периоду, крајем 1883, сазове Велика народна скупштина, у чијој је надлежности била промена устава. Међутим, ипак су расписани избори за обичну скупштину. Истина, Влада је у свом образложењу обећала да ће се одмах после ванредног сазива обичне скупштине расписати избори за Велику скупштину.

Напредњачку Владу под председништвом Милутина Гарашанина (1884–1885) на некадашње обећане уставне промене и њено скупштинско изгласавање подсетиле су у скупштини 1885. две интерпелације, једна из редова напредњачких, друга из редова радикалских посланика. Од Владе се тражио одговор на питање да ли намерава да предузме поступак за промену Устава, а ако не, да наведе за то разлоге. Дебата о промени Устава на скупштини 1885. била је формални завршетак једне етапе у развоју уставног питања, значајне по томе што је открила ставове свих фактора уставности и услове који су их одређивали. Читава ова етапа носи у себи и елементе који доприносе бољем разумевању даљег развитка уставног питања до доношења новог Устава из 1888. године.

Уставна реформа и увођење парламентаризма

Питање уставне реформе, које је било стално на дневном реду, подстицало сукобе и обрачуне, после Тимочке буне је за неколико година и формално одложено. Али када је поново оживело, више се није решавало борбом странака, већ њиховим споразумевањем. То што су Напредна и Либерална странка тражиле споразум с радикалима да би их увукле у своје политичко коло и добили легитимност пред народом не треба да чуди, али то што је Народна радикална странка пристала на споразуме указује на дубље промене у странци, која је била бескомпромисна друштвена и политичка опозиција.

Преображај Народне радикалне странке после Тимочке буне сложен је и значајан друштвени и политички процес, утолико више што је означио велико померање у односима друштвених и политичких снага. Овде је реч само о његовим испољавањима непосредно везаним за односе међу странкама и развитак уставног питања. Почетком 1883. године, у време све оштрије борбе против напредњачког режима, главни одбор Радикалне странке затражио је мишљење месних одбора о евентуалном споразуму с либералима. Повод су били, с једне стране, покушаји либерала да склопе договор с радикалима, а с друге стране,

бојазан Главног одбора Народне радикалне странке од владиних ванредних мера, које су се већ наслућивале. Нарочито је неуспели атентат на краља Милана „ојачао гласове о ванредном стању, и већ су неке мере предузете биле које су показивале владину склоност да круни саветује и ванредно стање“. Тада су либерали одбили понуду напредњака да закључе споразум и поново се обратили „појединим“ члановима Главног одбора Радикалне странке и „приватно“ их питали да ли странка одбија споразум са либералима „за све прилике и за свагда“.

Због промене политичке ситуације остало је на томе све док се нису приближили избори, када су либерали затражили одређен одговор. Тада је Главни одбор Радикалне странке разаслао циркулар месним одборима тражећи њихово мишљење: 1) да ли Радикална странка „може уопште ступити у какав споразум“ са Либералном странком; 2) „ако мисли да може, то у којим приликама и до којих граница“; 3) ако месни одбор сматра да не може тачно одредити „прилике и границе споразума“, да ли овлашћује Главни одбор да он може „према ситуацији и политичким приликама што и колико у том погледу радити“, с тим да месни одбор задржава право да пристане или да не пристане на оно што Главни одбор у том погледу учини.

На основу пристиглих одговора из месних одбора, главни одбор је добио овлашћење за споразум „само у том крајњем случају, ако би наступило ванредно стање и влада покушала да каквим изузетним мерама поништи устав и постојеће слободе“. Само су три одбора из целе земље сматрала „да би споразум био користан и у редовним приликама“; девет одбора је било против сваког споразума с либералима без обзира на околности. Схватања су се, очигледно, већ раније диференцирала. Насупрот компромисној струји, посебно је карактеристичан став месног одбора за Бољевачки срез.

Његов одговор пун је оправданог једа због свега што су радикали у унутрашњости претрпели од либерала.

Већ 1887. године остварује се радикалско-либерална коалициона Влада, наравно под председништвом Јована Ристића, од јуна 1887. до децембра 1887, јер се Радикална странка најпре морала у Влади опробати са неколико министара. У Владином програму је обухваћено и питање уставне реформе, а тон „умерености“ давао је и овога пута Ристић, не забрављајући уочи нове уставне реформе да подсети на своју намесничку беседу у Уставотворном одбору 1869. године.

Међутим, рад нове владе и новог уставотворног одбора није текао онако како је Ристић осмислио. Радикали у влади су се тако брзо прилагодили режиму да су добили поверење да сами образују владу. Радикалско-либерални споразум је раскинут, и формирана је прва чисто радикална влада под председништвом Саве Грујића (од децембра 1887. до априла 1888). Наравно, то је била само генерална проба понашања представника Радикалне странке, али се њеној влади није могло поверити спровођење уставне реформе. За време у коме би се странке нагађале и спровела уставна реформа, предвиђена је чвршћа, полицијска Влада опробаног Николе Христића.

У уставној реформи 1888. године основно је било питање израде уставног нацрта споразумом између три странке: Радикалне, Либералне и Напредњачке, наравно, уз краљево покровитељство и сагласност. Уједно су шефови странака за ову прилику, што се практично односило на радикале, морали дати јемства да ће Велика народна скупштина усвојити предложени нацрт устава.

Од прокламације краља Милана Обреновића, 14. октобра 1888, до проглашавања Устава, 22. децембра 1888, протекло

је нешто више од два месеца. У том периоду се развила интензивна делатност политичких странака и краља у специфичним условима њиховог споразумевања, за које се одмах изграђивала и начелна.

Краљ Милан се није држао процедуре коју је за измену устава предвиђао Устав из 1869. године. Уосталом, ниједној странци није до ње нарочито ни стало, јер је до решавања уставног питања довела одређена политичка ситуација; није се могло чекати време потребно за законску процедуру, јер је устав донет без процедуре био потребнији него процедура без устава, као што је то било раније, када је напредњачка Влада Милана Пироћанца спровела кроз два скупштинска заседања предлог о уставној промени, до које ипак није дошло.

Краљ Милан, настојећи да се донесе устав, морао је рачунати на подршку све три странке, и на нивелисање њихових захтева које би мање било резултат споразума тих странака, а више могућност да краљ спроведе своје идеје о уставном компромису. Да стварна снага појединих странака не би добила одлучујући значај, искључено је страначко прегласавање; инсистирало се на саглашавању странака. Ово је, наравно, било уперено против радикала, који су били најјача странка и једини могли – нарочито на крају, да имају одлучну реч у Народној скупштини. Колико је то управљено против радикала видело се и по томе што се одступило од принципа споразума три странке, ако су се захтеви Радикалне странке, да би ствар успела, могли прихватити. Тада је био довољан и споразум радикала и либерала, док се занемаривао став напредњака.

Недоследност у страначком саставу уставотворног одбора огледа се и у томе што странке нису саме изабрале своје представнике, већ су они именовани према краљевом

избору. Истина, то је донекле кориговано именованем приличног броја секретара, затим и допунским именованем чланова одбора. Ипак, остало је нешто мањкаво у структури, што можда није ни сметало вођствима странака јер им је олакшавало компромис будући да су у одбор ушли углавном страначки прваци, и то првенствено они који су били министри и чланови Државног савета. Чак су и радикални представници били толико скројени за ову прилику, да је неке чланове шокирала појава попа Данила Анђелковића, који је још мирисао „на апсанску буђу“. Он, Димитрије Катић и Ранко Тајсић једини су представљали лево крило Радикалне странке.

Одбор, формиран за израду нацрта устава, показао је, осим заузимања представника политичких партија за своје ставове, и то колико су се ти ставови променили. Први састанак Уставотворног одбора одржан је као пленарни, 22. октобра 1888, када је формиран ужи Уставотворни одбор (одбор „дванаесторице“) који је радио интензивно на изради нацрта устава и свој предлог доставио ширем одбору.

На другој седници пленарног одбора, 24. новембра, започело је претресање Нацрта устава, које је трајало до 9. децембра 1888. године. Неке су тачке измењене, а схватања о битности тих измена била су различита. „Нацрт је“, писао је Ст. Протић, „у ширем уставотворном одбору претрпео неколико прилично важних измена, највише захтевима и утицајем радикала.“ Поводом прилично важних ствари било је и сукоба, у којима је краљ недвосмислено дао до знања од чега неће одступити, и тиме обележио границе компромиса.

Главна борба странака водила се око тога којим ће се начином обезбедити састав и структура народног представништ-

ва. У дебати о избору народног представништва, радикали су се изјашњавали за јавно гласање, док је краљ Милан био одлучно за тајно гласање. Радикали су се изјашњавали против избора по лигама, стављајући примедбе и на сразмерно представништво, као и на установу квалификованих посланика, која је заменила кнежеве посланике. Захтевали су да се уведе опште право гласа, а када су наишли на отпор, пристали су да се право гласа да свима који плаћају порез. Напредњаци и либерали настојали су да се задржи цензус од 15 динара, па су најзад радикали и то прихватили.

Либерали и напредњаци, одустајући од горњег дома, владиних посланика и посредних избора у срезовима, тражили су да једна трећина или најмање једна четвртина народне скупштине буде састављена од квалификованих посланика. Радикали су пристајали само на једну петину, па је најзад остварен споразум да сваки округ бира по два квалификована посланика.

Радикали нису одлучно бранили своје захтеве, већ ублажене ранијим преговорима о коалицији и ранијим уступцима. Очигледно, израстала је „парламентарна“ струја у Радикалној странци, спремна на компромисе. Заостатак радикалне прошлости били су Катић и Тајсић, с којима се Радикална странка није овде солидарисала. Није уопште било неке веће солидарности ни договора о програму и захтевима; много је више договора и притисака било да се попусти у захтевима ради остварења уставног компромиса.

Радикали, прихватајући уставну иницијативу краља Милана, били су спремни на израду компромисног Нацрта устава, али су уједно знали да такав нацрт неће бити радо прихваћен у ширим слојевима Радикалне странке. Радикално вођство било је све склоније компромису, док је доста радикала из унутрашњости и даље било на

старим позицијама. Радикалско вођство се ограничило на то да уставни нацрт у основи обезбеди грађанска права, слободне изборе и парламентарни режим, напуштајући ранији радикални уставни програм.

Расправа о предлогу устава у Великој народној скупштини 22. децембра 1888. трајала је само један дан. То уједно сведочи под каквом је пресијом била скупштина када је тако брзо обавила овај посао, гласајући одмах после дебате у начелу, без дебате у појединостима. Може се рећи да је скупштина донела Устав брже него најобичнији закон. У излагању о доношењу Устава из 1888. праћена је тенденција преображаја Радикалне странке, испољена у промени формулација за решавање уставног питања у односу на ранији програм. Није се пратило оно што је сазревало и што ће преовлађивати у каснијем периоду. На та питања ћемо се вратити у другом делу, као на предисторију оног парламентаризма Радикалне странке какв ће се практиковати у примени Устава из 1888. године. Радикалној странци, способној не само да влада него и да се прилагоди уобичајеним методима владајућих режима, припремала се и улога да примењује Устав са којим сагласила.

Али историјски значај Устава из 1888. није толико у увођењу парламентаризма, колико у ликвидирању сваке тежње за народним суверенитетом и самоуправом. У којој је мери било и лицемерства радикалског вођства приликом усвајања Устава из 1888, када се говорило да се не може више постићи, види се и из тога што су основе устава већ и теоретски биле брањене.

Парламентарни систем и криза уставности у Краљевини Србији

Устав из 1888. године, донет споразумом страначких врхова и краља Милана Обреновића, требало је да обезбеди услове за нормалан политички живот једне парламентарне монархије. Међутим, равнотежа снага три странке – Радикалне, Либералне и Напредне – приликом доношења Устава била је вештачка, спроведена именовањем подједнаког броја чланова у Уставотворни одбор. Фактички однос између странака није садржао елементе равнотеже, који би допринели да свака странка подједнако поштује уставност. Радикали, који су имали претежну већину, добили су и скупштину и Владу и сматрали су да не треба себе да спутавају уставним обзирима. Либерали и напредњаци су се позивали на уставност као слабе мањине, изложене притиску радикала. Али знали су и то да ако би некако дошли на власт, не би ни сами били заступници уставности и законитости управо зато што су слаби и што се само противзаконитим средствима могу одржати на власти. Либералима се убрзо указала прилика да то покажу и у пракси.

Краљ Милан, који је учинио све што је могао да се споразумом са представницима политичких странака дође до заједничког нацрта устава и да се затим он изгласа на

Великој народној скупштини 1888, сам није хтео да влада по том уставу. Абдицирао је остављајући престо малолетном сину Александру, односно Намесништву, које су чинили Јован Ристић, Коста Протић и Јован Белимарковић. Ристић је дотле био на челу Либералне странке, па се, као намесник, формално одрекао положаја у странци, неспојивог с вршењем намесничке дужности, али тиме није променио своје погледе.

За политичке околности које су настале после избора, маја 1893, као и за немогућност решења кризе, не треба кривити само сукоб Радикалне странке и либералне Владе. У самој Радикалној странци било је различитих група и различитих гледишта. Наиме, било је струја које су предлагале отпор и бунт, али и елемената који су били склони политичким компромисима. Ово посебно важи за вођство странке, које се у то време доста одвојило од сељачког радикализма.

Већина радикалских посланика са села били су за то да се одмах врате у своја места и започну борбу против Владе, најпре оном за сељаке најпопуларнијом мером – одбијањем плаћања пореза. Међутим, истакнуте радикалске вође настојале су да задрже странку од потпуног раскида са скупштином, да нађу решење за њен даљи рад према Уставу и пословном реду и да учине апел Намесништву. Сам Јован Ристић као да је био склон прилагођавању ситуацији, евентуално и изменама у Влади. Међутим, то је било у време неизвесне ситуације у скупштини, одмах после избора, када либерали још нису исконструисали већину. После „решења“ ситуације, придруживањем нових мандата Либералној странци, изгледа да је утицај Владе на Ристића ојачао, у смислу одржања стања ствари по сваку цену. Ристић је одбио да прими депутацију радикала на челу са Савом Грујићем која је спремила своје предлоге за решење кризе.

Тако су радикали несумњиво постали средство нове комбинације краља Милана. Двору је била потребна привремена подршка огорчених радикала ради извођења државног удара, а не само политика Радикалне странке. После 1. априла 1893. настао је прелазни период: за радикале ка пуној власти, а за Двор – ка одвајању од радикала. Сукоби су били неизбежни.

Све је више деловало да су концесије радикала Двору мање него Двора радикалима. На ванредном сазиву Народне скупштине, похвале краљу Милану Обреновићу као творцу Устава из 1888, изнете у беседи којом је заседање отворено, остале су без одјека, за разлику од осталих пасуса, нарочито оног о уклањању Намесништва и либералног режима, који су често праћени повицима „Живео!“ Све у свему, није дошло до изражавања неког већег одушевљења. Још мање се оно могло јавити ван скупштине. Вероватно се она иста јавност, која није одобравала мере либералне владе због њених претераности, нашла пред чињеницом да сада оживљује радикализам са истом таквом искључивошћу. Либерална пгтампа писала је оштро против новог режима, чак и против краља, што је у неколико махова довело до конфискације Српске заставе. И напредњачка штампа, до тада на страни краља и на ратној нози са либералима, срдила се због поновног рађања радикалне препотенције, која се манифестовала и у престоној беседи.

Али престоно беседа је била само увод у оно што ће још општије доћи до изражаја у скупштинској адреси; она је садржала закључак да се подигне оптужба против бившег Авакумовићевог министарства. Приличан број посланика тражио је да се оптужба прошири и на бивше намеснике. Публика, која није била изразито радикална, очекивала је да се краљ неће сувише идентификовати са адресом, а посебно да ће се супротставити оптуживању либерала.

Нико није проглашавао срушени Авакумовићев режим за образац државничке мудрости и врлина, али је било извесно и то да ни прво радикалско издање владе, од почетка 1889. до августа 1892, ни у ком случају није било боље; такође је, од времена своје рехабилитације, 1. априла 1893, много учинило или дозволило да се учини, што је послужило као аргумент за оптужбе против Авакумовића и другова.

Овакав уступак притиску радикала као да је био неопходан. Докићев кабинет и сам краљ запали су у тешкоће, а напетост је тражила отварање неких вентила. Велика већина посланика, нарочито радикалске вође, није хтела да чује за Докићево министарство, а посебно су тражили радикалског министра војске. Једна фракција хтела је чак да акт од 1. априла 1893. прогласи неважећим и да до фактичког краљевог пунолетства успостави потпуно радикалско намесништво.

Нови државни удар био је на помолу. Ствари се нису развијале према оном делу краљевог плана који је предвиђао неку врсту трошења Радикалне странке до њеног потпуног компромитовања, када више не би био могућ никакав њен режим, па је и мисао о некој наглој промени узимала све више маха. Напоредо с тим, постали су отворенији сукоби с Радикалном странком и краљево договарање с другим политичким личностима.

У међувремену, почетком новембра 1893, састала се Народна скупштина у свом редовном сазиву. Приликом отварања скупштине, краљ је говорио пред готово празним клупама. Његова беседа је овога пута била мање успешна од оне на скупштини почетком јула. Аудиторијум је био чисто радикалски, најмање три четвртине чинили су сељаци или попови, либерали нису ни били заступљени, а напредњаци незнатно. Скупштинска адреса представљала је парافразу

беседе. У супротности са лепим фразама, расположење у скупштини било је уочљиво млитаво, може се чак рећи равнодушно. Од 134 посланика, у самој скупштини седело их је њих око 70.

Када је дошло до образовања нове владе нису се испунили у потпуности краљеви планови. Сава Грујић, дотадашњи министар војни, постао је председник Владе, а у „новој“ влади, од новембра 1893. до јануара 1894, налазио се само један нови човек. Пашић није хтео да се одазове позивима Главног одбора и није хтео да преузме формирање владе док су на тапету питања која могу влади сломити врат, као што су односи са Аустријом и буџет. Велимировић је задржао своје председништво у Државном суду за суђење бившим либералним министрима, и тиме такође избегао да уђе у владу. Краљ је морао да задржи Грујића као министра председника и још да се радује што је он преузео министарство спољних послова и даље водио министарство војно. Краљ је предложио једног за другим пет кандидата за министра војног, али су се томе одупрли великани Главног одбора радикала, а сам краљ је морао да одбије два њихова кандидата. Људи у одбору тежили су свим средствима за што већом радикализацијом већ и онако депримиране и занемарене војске. Тим поводом је скоро дошло до прекида између краља и партијских вођа радикала. Вујић је хтео сам да се повуче, али пошто нико није хтео да преузме његов ресор, морао је да остане ма колико да није конвенирао краљу.

Именовање Николајевића за председника Владе сматрало се с правом објавом рата Радикалној партији, а краљ Александар је био тако рђаво расположен према радикалима да су министри имали много муке да умире његово непријатељство. Први напад на Устав, на који се краљ прошлог јуна тако свечано заклео, био је промена

састава Касационог суда. Од тада је краљ код министара подгревао расположење против Устава и задобио неке од њих за његово укидање, па чак и за успостављање апсолутистичког режима. Када су припреме биле готове, краљ је прокламацијом од 9. маја 1894. објавио укидање Устава из 1888. и враћање на снагу Устава из 1869. године.

Далекосежност овог акта огледа се у томе што су са обуставом Устава из 1888. обустављени и сви политички закони донети после њега, а враћени на снагу органски закони из 1870. године. Будући да они нису регулисали сву материју најављену уставним променама, то су им се придружили и неки знатно ранији закони, који су представљали изразити анахронизам. Тако на пример, враћен је на снагу Закон о устројству окружних начелства чак из 1839. године.

Влада Светомира Николајевића, која је омогућила Двору да 9. маја 1894. изведе нови државни удар – прогласи о укидању Устава из 1888. и успостављању Устава из 1869. године – ипак није била влада која се могла тим ударом учврстити и надати се да ће да потраје. Нити је била политичко-страначка, нити режимско-полицијска. О некој влади политичких странака тада се није могло говорити, па је разумљив поновни долазак на власт, октобра 1894, Николе Христића. Он је уједно, као министар унутрашњих дела, својим расписом ставио у дужност полицијским властима да „мудрим“ начином интервенишу тамо „где се међу политичким странкама развија огорченост и узнемиравање мирољубивих грађана“.

Други задатак полицијског режима био је да спроведе нове изборе, што је и учињено априла 1895. године. Наравно, пошто сама није представљала ниједну странку, Влада је учинила што је могла да скупштинску већину добију напредњаци, најслабији у народу, али најоданији Двору.

Из тих избора произашла је скупштина за коју се рачунало да би могла да буде подршка напредњачкој влади. Да би се ставило у изглед нормализовање ситуације, већ је на првом сазиву Народне скупштине, новембра 1895, у беседи којом је отворена, најављена припрема предлога за промену Устава.

Државни удар од 9. маја 1894, којим је обустављен Устав из 1888. и враћен у живот Устав из 1869, засновао је, како се касније говорило – „провизоријум“. Већ приликом враћања на снагу Устава из 1869. године, у самој краљевој прокламацији најављена је израда новог земаљског устава – „у своје време, кад се страсти буду стишале, мир и рад утврдио“.

Прве припреме за доношење новог устава извршене су под напредњачком Владом Стојана Новаковића (јун 1895. – новембар 1896). Краљева замисао о дводомном представничком систему подударала се са напредњачким погледима, али је било теже добити сагласност радикала на такав нацрт устава. Међутим, без сагласности Радикалне странке није било могуће донети устав редовном процедуром на Великој народној скупштини; оправдано се претпостављало да ће она бити претежно радикалска. Изгледи за споразум с радикалима били су слаби, па је и питање уставне реформе одложено. Расцеп у Радикалној странци још није био тако велики да би се с њим могло рачунати као са основом за компромис којим би се постигла уставна реформа. Покушаји током 1896. нису довели до промене Устава, али су многи моменти карактеристични јер указују на то како је октроисање Устава из 1901. била, у новим условима страначког диференцирања, успешнија реприза овог ранијег покушаја. Већ се овде јављају одређене намере краља Александра Обреновића, посебно поводом увођења дводомног представничког система, као и настојање да се за нови устав придобије вођство свих трију странака.

О намерама Двора карактеристичне податке даје разговор који је радикалски првак Сава Грујић водио децембра 1896. са краљем Александром о будућем уставу. Грујић је поново препоручивао да краљ на исти начин врати Устав из 1888. године (тј. као што га је обуставио), са најнужнијим изменама о којима ће се претходно споразумети с „политичким личностима“. Краљ је намеравао да промену изврши уставним путем, али да истовремено обезбеди усвајање устава каквог он жели, а то је значило: представништво од два дома; изборни систем по Уставу из 1896, с тим да избор повереника буде ван утицаја кметова; кметови би се слободно бирали, а када је реч о окружној самоуправи, краљ је био против њеног враћања. Грујић је, као и раније, указивао на то да за два дома „нема елемента“ у Србији: „Примери других народа за нас су неприменљиви јер тамо постоје по традицији и по друштвеној деоби на класе. У републикама постоји Горњи дом јер тамо нема владоца, који је у монархијама други законодавни фактор.“ Даље, Грујић је истакао да будући да се желе слободни избори, нема разлога да се избор повереника ставља под контролу среске власти. Најзад, Грујић је бранио и установу „окружне самоуправе“, али се по аргументима које је употребио видело колико је Радикална странка одступила од својих некадашњих погледа на самоуправу.

Узети као основу уставне реформе Устав из 1896. године значило је оправдати државни удар из 1894, којим је тај устав враћен на снагу. Влада је предложила и скупштина решила „да се промени Устав из 1896“. Против овог корака Владе устала је сва опозициона штампа. Радикали су посебно истицали да тиме хоће да изигра и сама прокламација од 9. маја 1894, која је једини „устав“ овом провизорном режиму и која, прокламујући да је Устав из 1888. само обустављен (дакле не укинута), обећала да ће „приступити изради новог устава на основу стеченог искуства и пошто се страсти

стишају“. Предлогом који је и скупштина усвојила ишло се на то да се државни удар од 9. маја до краја изведе, јер се сасвим игнорисао Устав из 1888. и узимао онај из 1896. као основа за уставну реформу.

Што се тиче расположења у Двору, оно није било наклоњено напредњачкој замисли о процедури промене устава. Наиме, ако је требало да дође до измирења Двора са Либералном и Радикалном странком, требало је брже приступити уставној реформи, а не поштовати процедуру, прописану Уставом из 1896. године. Чак се говорило да је краљ био спреман да се за основу уставне реформе узме Устав из 1888. године „у очекивању да ће радикали умети бити попустљивији“.

Не може се рећи да је Радикална странка, која је најавила своје поновно ступање на политичку сцену, била бескомпромисна поводом уставног питања као што се од ње очекивало. Није било једнодушности ни у томе да се Устав из 1888. узме као основа за уставну реформу, па чак ни у томе да се доследно остане при одбрани једнодомног представничког система. На седници Главног одбора Радикалне странке, одржаној почетком фебруара 1896, одлучено је да се учествује у изради новог устава, с тим да се тадашња напредњачка влада замени коалиционом владом. Приликом претресања важнијих уставних одредаба већина се изјаснила против два дома, а уопште се није расправљало да ли треба тражити да се као основа за будући устав узме Устав из 1888. године. Међутим, логику свог рада, која је већ овде почела да се испољава, Радикална странка ће јасно показати својом „фузијом“ са напредњацима 1901, што ће бити непосредна политичка припрема за октроисање новог устава.

Падом режима Владана Ђорђевића (октобар 1897. – јул 1900) и смрћу краља Милана 1901, политичка ситуација

се није изменила само у погледу положаја Двора него и у односима међу политичким странкама. С обзиром на стање у Радикалној странци могло је са више изгледа на компромис прићи решавању уставног питања. Али такав прилаз уставној реформи имао је посебне карактеристике: одређено решавање уставног питања везано је за одређена политичка груписања. На уставно питање се није гледало као на питање које треба да допринесе нормализовању политичког живота, већ су се одређени предуслови политичко-партијских односа постављали и као предуслови и основа нове уставности. Укратко, доношење, па и само трајање новог устава били су везани за одређену политичку комбинацију, радикалско-напредњачки споразум. То је, свакако, било без преседана и у самој Србији: да устав траје колико и влада, створена страначким компромисом.

Реч је о „фузији“ двеју крајности – напредњака оданих Двору, упорних поборника дводомног представничког система, и радикала, најмасовније странке, некадашњег поборника народног суверенитета и суверене народне скупштине. Наравно, сада се рачунало с водећим делом Радикалне странке, чија је спремност на компромисе почела да се оцртава и нешто раније. Али до које ће се мере „умерени“ радикали фузионисати с напредњацима не само вербалним споразумом већ и политичком праксом било је отворено питање. Стога су и ефикасност нових уставних промена и стабилност нове уставности од самог почетка били упитни.

Прве озбиљније напомене о новим политичким комбинацијама у време „прелазног“ кабинета Алексе Јовановића (од јули 1900. до фебруара 1901) јављају се крајем јануара и почетком фебруара 1901. године. Стекао се утисак да влада Алексе Јовановића није дорасла тешкој ситуацији и да ће уместо делимичне реконструкције кабинета морати да дође на власт умерен, али јак кабинет, састављен од динас-

тички расположених представника свих политичких странака. Већ се говорило да су умерени напредњаци и радикали постигли споразум о томе, остављајући могућност за им приступе и либерали сличних погледа, и да ће с овом девизом ићи на изборе, који су најављени за крај марта.

Радикалско-напредњачка фузија била је већ на помолу. Њен предзнак је била и реконструкција кабинета Алексе Јовановића (од фебруара до марта 1901), извршена почетком јануара 1901. године. Радикалски правци су рачунали да развој ситуације води једном хомогеном радикалном кабинету, и нису хтели да се истроше у прелазној комбинацији. Стога је краљ покушао да попуни министарство спољних послова једним радикалом који је већ био у државној служби, а самим тим и под његовим утицајем. Др Михаило Вујић се сагласио да преузме Министарство спољних послова. Други политички најважнији ресор, Министарство унутрашњих послова, припао је напредњаку Николи Стевановићу. Именовање радикала Вујића и напредњака Стевановића на најважније положаје у Влади уједно је обележило политички распон који је требало савладати да би се дошло до радикалско-напредњачке фузије.

Тактика радикала била је да се одбија сарадња с напредњацима и уздржава од уласка у компромисно министарство све док се краљ Александар не нађе у ћорсокаку из кога би га једино могло извући образовање хомогеног радикалског кабинета. Међутим, ова тактика је осујећена Вујићевим уласком у Јовановићеву Владу, па је тај Вујићев корак изазвао велико незадовољство у радикалском табору. Питање односа радикала и напредњака у Влади није се решавало регулисањем односа странака у целини. Стога није било одлучујуће ни држање Радикалне странке у целини, већ изгледа да у њој превладају одређене компромисне тенденције, које би довеле до стварања радикалско-напредњачке

фузије. Непосредна проба политичких ставова биле су припреме за скупштинске изборе, предвиђене за почетак маја 1901. године. Вујић је сматрао да се старе страначке организације не могу обновити под садашњим уставом и да сада различите странке траже заједничка гледишта. Изјавио је да се на Устав из 1888. не може вратити, али да се Устав из 1869. године може, колико је потребно, побољшати.

Краљ је очекивао од предстојећих избора јаку већину „фузиониста“. Овај нови страначки назив окарактерисао је као уједињавање десног крила радикала с левим крилом напредњака, тј. издвајање и изоловање екстремне фракције радикала и сувише проноснираних припадника напредњачке странке. Веровао је у скупштинску већину „фузиониста“ чак и у случају противничке већине од 150 гласова (од 240), јер је могао да поправи ситуацију својим правом на именовање 64 посланика.

Политичка ситуација се мењала брже него што би то било по редовном поступку. Показало се да избори нису предвиђени да би се одвагао однос политичких снага, већ обратно: однос политичких снага и њихов споразум требало је да утичу и на исход избора. Али није то била једина аномалија нове политичке ситуације. Политички споразум требало је да реши и уставно питање, пре избора и ван процедуре предвиђене за промену устава.

Што се тиче начина промене устава, према постојећим прописима биле су потребне две одлуке редовне скупштине, на различитим заседањима, које би потврдио владалац, да би се затим нацрт устава поднео великој народној скупштини. Ови предуслови 1901. нису били испуњени, јер је постојала само једна скупштинска одлука, из 1896. године. Од многих комбинација којима би се заобишла ова сметња промени устава, Вујић је поменуо једну – да се, надовезујући се на

прокламацију из 1894, нови устав октроише. Затим би се, на основу новог устава, одржали избори за обичну скупштину, која би требало да одобри обнародовани устав.

Припреме новог устава и неопходних предуслова за то – споразума између радикала и напредњака, брзо су одмицале, што је учинило беспредметним даљи опстанак кабинета Алексе Јовановића. Он је дао оставку и образована је Влада под председништвом Михаила Вујића (од марта 1901. до маја 1902). Нова влада је оцењена као радикална или, према уобичајеном званичном називу, „умерено радикална“.

Нацрт новог устава најпре је показан радикалима, затим напредњацима и најзад либералима, који су тек на крају припрема позвани у Двор. Све су се странке сложиле како са уставом, тако и са начином његовог доношења. Нови устав је састављен према Уставу из 1888. године, али се од њега разликовао по увођењу два дома, одредбама о наслеђу престола и укидања представништва мањине.

На дан 4/17. априла 1901. одржане су засебне конференције напредњака и радикала. Први су се окупили код министра унутрашњих дела, а други код министра председника. Циљ конференције било је приступање заједничком раду, претходно договореном између вођа обе странке ради увођења и одбране новог устава.

Конференција напредњака се брзо завршила. Чуо се покоји глас да радикалима не треба веровати, јер могу да обману напредњаке и касније се сами учврсте на власти, али је министар Стевановић отклонио ове бојазни, па је изјава о приступању споразуму с радикалима била једногласна.

Конференција радикала није текла глатко. Било је одлучних ставова против сваког заједничког рада радикала

с напредњацима и мишљења да су напредњаци стварни непријатељи Радикалне странке, који само раде на томе да је дискредитују, разбију и онемогуће како „горе“, тако и „доле“. Тражило се самостално иступање Радикалне странке, а ако је потребно, и обнова њене борбе. Међутим, већина се одлучила за споразум с напредњацима.

У међустраничком договору прихваћено је и стварање извршног одбора, који би водио послове коалираних странака, припремио оснивање нове, заједничке странке, старао се о правилној примени Устава, пропагирао га у народу и издавао лист странке.

На заједничком састанку у Двору, краљ је одржао говор у којем је, осим пригодних фраза, прилично јасно и недвосмислено истакао своје мишљење о ситуацији коју треба да створи нови устав. Наводно, разривене политичке прилике и необуздане страначке зађевице принудиле су га да 1894. обустави Устав из 1888. године. Али већ тада је изјавио да ће земљи поново дати напредан устав, када се страначке свађе стишају и консолидују политике прилике. До тога је, верује, сада дошло и стога је одредио одбор, којем је поверио израду устава. Када је Нацрт био готов, позивао је у групама виђене људе из свих странака, којима је читан Нацрт и с којима је о њему расправљао, после чега је Устав коначно био утврђен и спреман за објављивање.

Уставна промена добила је сагласност знатног дела радикалског вођства. Уобичајено је да се говори о „дворским радикалима“, али та група дворских радикала, позната одраније, већ је прерасла у крило Радикалне странке. Тако се коначно и зачео расцеп између чланова који су били опозиција вођству странке, тј. сукоб између „самосталних“ радикала и званичног вођства Радикалне странке. Вођство странке је дало сагласност на дводомни систем народног

представништва. Одлука се правдала као нужда, међутим, и овог пута, као и 1888, радикалско вођство је у уставним решењима налазило и свој интерес.

Краљ је 6. априла 1901. године октроисао (поклонио) нови устав Краљевини Србији. По Уставу народно представништво чине Народна скупштина и Сенат (чл. 43). Сенат се састоји из престолонаследника, београдског архиепископа, нишког епископа, 30 доживотних чланова, чије наименовање врши краљ на цео живот и 18 чланова који се бирају из 17 изборних округа и Београда, по један. Сенаторе из округа бирају само они грађани који плаћају 45 динара непосредне порезе годишње (члан 50), што представља већи изборни цензус него за избор народних посланика, чиме је умањено бирачко тела за избор Сената. Народна скупштина се састоји из 130 народних посланика (члан 65), који се бирају непосредно и трајним гласањем. И изборни цензус за народне посланике већи је него по Уставу из 1888, јер се тражи 15 динара непосредне порезе „без икаквих приреза“ (члан 50). И по овом уставу задржана је установа квалификованих народних посланика; тражило се да на свакој окружној листи буде по један кандидат са факултетском спремом. Тиме се открило да увођење интелигенције у народно представништво није био разлог за оснивање сената, чиме се иначе ова установа бранила у свим предлозима о дводомном народном представништву. Установа Велике народне скупштине по овом уставу није постојала, укинута је на изричит захтев краља Александра Обреновића.

Законодавну власт врше краљ и народно представништво (члан 43). Сенат и Народна скупштина су потпуно равноправни у вршењу основне функције народног представништва. Право законодавне иницијативе имају краљ и народно представништво. Влада, која у име краља подноси законске

предлоге народном представништву, дужна је да свој предлог прво упути Народној скупштини.

Однос између домова у уставу регулисан је на бази равноправности (члан 62), али стварни однос између њих није јасан, нити је довољно осветљен уставним формулацијама. Предлог је усвојен кад га усвоје оба дома без икакве измене. Ако један дом не усвоји неки предлог, односно учини измене у њему, онда га решава други дом, који измене може да усвојити или не. Ако други дом усвоји измене, предлог је решен, ако не, одбачен је. Који ће дом и у ком предлогу чинити измене, да ли ће измене једног дома прихватити други дом, остала су отворена питања, која дају довољно простора за притиске између домова, као и са стране. Тај фактички однос између домова сада је основа читавог политичког живота, у којој краљ оставља себи резерву за интервенције и спровођење сопствене политике. У Сенату, у коме поставља три петине чланова, краљ може сваку иницијативу Народне скупштине у описаној процедури да обустави.

Уставом из 1901. није уведена политичка одговорност министра. Они су били само кривично одговорни за дела која су Уставом била предвиђена (члан 80). Министрима суди Сенат (члан 81), а ближе одредбе о министарској одговорности треба да регулише посебан закон.

У даљем развоју политичке ситуације у Србији продубљивао се расцеп између чланова Радикалне странке, који ће утицати на даљу судбину странке. Међутим, приликом анализе доношења и примене Устава из 1901. посебно је значајно размотрити унутрашњу противречност његове основе – радикалско-напредњачке фузије, која ће се тешко одржавати, али и на премисе нове уставности: дводомни представнички систем и прерогативе круне.

За нову политичку ситуацију били су карактеристични већ и резултати избора од 22. јула 1901. за Сенат. У Сенат није изабран ниједан напредњак. Радикали су изјавили да је овај резултат разумљив и да се могао предвидети; изборни компромис са напредњацима односио се на скупштину, а не и на Сенат. Што се тиче напредњака, сматрали су да ће радикали имати главну реч у скупштини, а они у Сенату. Међутим, се њихов сан се није остварио, што је међу напредњацима изазвало нова нерасположења. Симпатичне су биле и тешкоће на које је наилазило стварање фузионашког клуба и иступање напредњачког уредника из заједничке редакције Дневника, органа фузије, који су сада уређивали само радикали.

Убрзо се краљево незадовољство скупштинском опозицијом проширило и на радикале уопште, како на оне у влади, тако и на оне у скупштини. Са неспокојством је гледао на будућност, посебно стога што није знао како да се ослободи притиска радикала. Вероватно је већ почео да мисли о променама, судећи по томе што га је једна личност, која је уживала његово поверење, одвраћала од намере да већ сада отпусти министарство, распусти скупштину или пак суспендује Устав, јер је још рано да се „плива уз воду“. Али краљ је наставио да позива у Двор многе личности које нису биле наклоњене Влади, а помињала се и могућност једног кабинета на челу са војним лицем – генералом Цинцар-Марковићем.

Почетком 1902. тешкоће са скупштином постају су све веће. Све више се осећа отпор и самих радикала из фузије, заједници с напредњацима, као и краљевим тежњама да се у различитим нацртима закона бришу либералне одредбе. Радикални министар председник Вујић налазио се у тешком положају, притиснут захтевима својих страначких другова и захтевима краља. Када је приликом једне дебате у радикалском клубу запретио оставком, са више страна се

чуло: „Само ви идите!“ С друге стране, готово свакодневна пресија краља, стално позивање сенатора и посланика у Двор да би се код сваког и најситнијег питања осетио краљев лични утицај изазивали су незадовољство и отежавали изглађивање супротности.

Сукоби су се средином 1902. заоштрили до те мере да је краљ иступио са отвореним претњама. На једном састанку свих радикалских посланика и сенатора (изузев самосталних радикала), министар народне привреде је по краљевом налогу изјавио: ако се не буде придржавало компромиса из априла 1901, који се односи на сарадњу радикала и напредњака, краљ ће сматрати да је разрешен своје речи и укинуће Устав.

Почетком октобра 1902. краљ је непосредно приступио мерама за промену Владе и режима. Чак је био објављен и састав нове владе, под председништвом генерала Цинцар-Марковића, али је, уместо прве седнице, дошло до њеног опозива и једне хитне конференције са истакнутим политичарима, у Двору. Криза је формално решена именовањем нове Владе на челу са Пером Велимировићем, (октобар–новембар 1902) али та промена није садржала озбиљнију намеру да се задржи постојећи систем.

Месец дана касније дошао је на власт кабинет генерала Димитрија Цинцар-Марковића (од новембра 1902. до маја 1903). Кабинет Цинцар-Марковића није сумњао у непријатељски пријем радикалске скупштинске већине, па је одлучио да се не представи скупштини, већ да скупштину одложи за два месеца У скупштини се појавио само министар унутрашњих дела, који је усред скупштинске галаме прочитао указ о одлагању скупштине за 8/21. јануар 1903. године. Политичка фузија радикала и напредњака овим је и формално престала да постоји.

Да би обележио свој правац, кабинет Цинцар-Марковића иступио је с програмом, који је објављен у службеним новинама. У погледу унутрашње политике истиче се само већ раније најављена потреба уставне промене на уставни начин, чији је главни смисао укидање сената. Највише места заузимају административне, законске и економске реформе.

Другим својим потезом, кабинет Цинцар-Марковића се за извесно време ослободио скупштине. Одложена за 8/21. јануар 1903, скупштина је пре поновног састанка закључена. Према одредбама Устава, сенат и скупштина су се морали сазивати најдаље до 1/14. октобра. Али, пошто нова влада није располагала сигурном већином, а у скорије време се није могло очекивати померање односа страначких снага, изгледало је мало вероватно сазивање скупштине пре јесени 1903. године. Рачунало се да би и овај сазив кратко трајао, после чега би се одмах расписали нови избори.

Из различитих жалби владиних приврженика могло је да се закључи да се краљ осећа притешњен у својим ђудљивим прохтевима ауторитативне самовоље радикалском већином у оба дома. Радикалски министри, који се ослањају на компактну затворену групу већине, више је осећају него напредњачки министри који су без следбеника, мање су савитљиви и представљају снажан отпор лоше саветованим покушајима краља да се меша у свакојака административна и персонална питања.

Краљ се наљутио на Сенат што он није машина за изгласавање, већ има сопствено мишљење, често супротно краљевом. При томе, краљ је потпуно заборавао да је Сенат на његов захтев одбацио Закон о удружењима, који је скупштина изгласала. Првобитне припреме за промену Устава из 1901. године нису доведене до краја дебатама у

министарском савету и Двору, већ је њихов исход убрзао, али и модификовао, један неочекивани догађај – уличне демонстрације у недељу 23. марта 1903. године. То је могао бити повод за краљеву нову одлуку, али је можда и ранији глас о државном удару 1/14. априла пуштен у јавност да би се она довела у заблуду. У сваком случају, много су значајнији моменти суштинске природе, који су могли навести краља на бржи државни удар и промену његовог карактера.

У Мајском преврату, у ноћи између 28. и 29. маја 1903, убијени су краљ Александар Обреновић и краљица Драга. Истом приликом су убијени и председник владе Цинцар-Марковић, министар војни М. С. Павловић и још неколико виђенијих присталица обреновићевског режима. Овај чин имао је своје различите носиоце и присталице, а још различитија очекивања испољавала су се у погледу даљег развоја политичке ситуације. Међутим, многа од тих питања спадају у проблематику политичког и државноправног развитка од 1903. године па надаље. Овде се истичу само неки моменти у вези са наслеђеном уставном ситуацијом.

Чин „преврата“, осим осталих назива, био је назван и „револуцијом“. Неки су у томе називу видели могућности које су се отварале револуционарним променама, други су тим називом правдали поступке, који нису били ни легални ни легитимни. Међутим, овде није било речи ни о револуционарним снагама ни о револуционарним променама, већ о рестаурацији раније достигнуте уставности и законитости, годинама нарушаване поступцима Двора и околине која га је подржавала. Потврду овог гледања на догађаје најбоље даје рад „привремене владе“ и Народног председништва у вези с променама на престолу и променама устава.

Рано ујутру, 29. маја 1903, у Министарству унутрашњих дела образована је Влада Краљевине Србије са председником

Јованом Авакумовићем (пошто није било краља није било ни „краљевске владе“), чији је први проглас народу садржао и сазив народног представништва за 2. јуни 1903. године.

На састанку народног представништва, председник владе Јован Авакумовић објаснио је постанак Владе Краљевине Србије следећим речима: „Познатим догађајем ноћу између 28. и 29. маја ове године, у коме је бивши Краљ Александар лишен живота, Србија је остала без Краља и наследника престола...“ Кад су у зору 29. маја то сазнали пријатељи отаџбине, састали су се одмах на саветовање и договор: шта је у интересу земље и народа потребно радити у прилици створеној тим догађајем. Томе је додао: „Уверена да је тиме испунила своју дужност према Отаџбини у овако озбиљном времену, влада оставља Народног представништва оценоу догађаја од 29. маја ове године и рад данашње владе, после тога догађаја...“

Шта је народно представништво одговорило на владин акт, види се из одговора Сената: и Сенат, у оценоу догађаја од 29. маја, прихвата и с одушевљењем поздравља ново стање, које је наступило као последица тог догађаја и сложено и једнодушно прокламује потпуну заједницу осећања између српског народа и целокупне војске. „Уједно се изјављује влади признање и одобрење за све њене одлуке и поступке“ и одлучује „да ова влада води и даље послове земаљске, до избора и доласка новог Краља“.

Осим тога, треба још напоменути да је на састанку народног представништва председник Владе о њеном раду рекао и следеће: „Влада је вратила у важност Устав од 6. априла 1901. Године са законима који су важили пре државног удара од 24. марта о. г. и сазвала је Народног представништва које је изабрано и састављено уставним путем.“ На тај начин „враћање у пређашње стање“ изведено је враћањем на важ-

ност Устава из 1901, чиме су стављени ван снаге сви каснији неуставни поступци краља Александра, како би се народно представништво уопште могло састати и радити. У томе није било ничег спорног. Споран је могао бити (али није изазвао спорове) захтев радикалске скупштинске већине да се пре доласка новог краља, па и пре његовог избора радикалније реши уставно питање, него што је враћање на снагу Устава из 1901. године. У том смислу је Народна скупштина донела одлуку, коју је прихватио и Сенат: „Народно представништво једногласно одлучује да се враћа на снагу Устав од 22. децембра 1888. Године, и сви закони који су по њему донесени, са изменама и допунама... које ће се донети још у току овога сазива Народног представништва и пре него се изабрани владалац на њега закуне.“

Како је одлучено, тако је и учињено, а све промене у Уставу из 1888. и законима донетим у вези са њим, које је донела Народна скупштина, усвојио је и Сенат. Влада Краљевине Србије потписала је враћени и незнатно измењени Устав из 1888, који је добио назив Устав из 1903. године. Новоизабрани краљ Петар I Карађорђевић по доласку у земљу, 12. јуна, положио је заклетву на Устав.

Шира литература

1. Група аутора, *Уставни развој Србије у 19. и почетком 20. века*, САНУ, Београд
2. Гузина, Ружица, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, Београд, 1955.
3. Ђорђевић Мирослав, *Пишање самоуправе Србије 1721–1830*, Београд, 1970.
4. Ђорђевић, Мирослав, Ђурић, Живојин, *Раћање краљевине Србије – развој политичких институција у Србији у 19. веку*, Институт за политичке студије, Београд, 2002.
5. Живановић, Живан, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. I–IV, Београд, 1920–1924.
6. Јанковић, Драгослав, *Историја државе и права 19. века*, Београд, 1959.
7. Јовановић, Слободан, *Уставобраништво и њихова влада, група влада Милоша и Михајла*, БИКС, Београд, 1990.
8. Казимировић, Васа, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1 и 2, Београд, 1990.
9. Матић, Милан, *Српска политичка традиција*, ИФС, 1998.
10. Милићевић, Јован, *Јеврем Грујић*, Нолит, Београд, 1964.
11. Милићевић, Јован, *Народне скупштине у Србији 1839–1843. године*, зборник Филозофског Факултета у Београду, 1956.
12. Миловановић, Милован, *Уставност Србијина*, СКГ, 1.6, 1908.

13. Новаковић, Стојан, *Турско царство пре српски усџанак*, Београд, 1906.
14. Поповић, Миливоје, *Борбе за парламентарни режим у Србији*, Београд, 1939.
15. Продановић, Јаша, *Усџавни развиџак и усџавне борбе у Србији*, Београд, 1936.
16. Чубриловић, Васа, *Исџорија џолиџичке мисли 19. века*, Београд 1958.